

Ekerö kyrka

Antikvarisk kontroll vid invändig renovering, Ekerö kyrka, Ekerö socken,
Ekerö kommun, Uppland

Cecilia Pantzar
Rapport 2011:9

Ekerö kyrka

Antikvarisk kontroll vid invändig renovering, Ekerö kyrka, Ekerö socken,
Ekerö kommun, Uppland

Cecilia Pantzar
Rapport 2011:9

Rapporten finns i PDF-format på adressen
stockholms.lans.museum

Sickla Industriväg 5B, 131 34 Nacka
Tel 08-586 194 00 Fax 08-32 32 72
Webb: stockholms.lans.museum

© Stockholms läns museum
Produktion: Stockholms läns museum
Bild framsida: Interiören åt öster efter renovering med återöppnat fönster i öster.
Lp 20110185.

Allmänt kartmaterial: Lantmäteriverket. Medgivande 97.0133

Nacka 2011

Innehåll

Sammanfattning av utförda åtgärder.....	7
Administrativa uppgifter.....	7
Byggnadshistorik med relevans för ärendet.....	8
Utförda åtgärder.....	10
Avvikelser från arbetshandlingar.....	23
Iakttagelser i samband med renoveringen.....	24
Kulturhistorisk bedömning av utförda åtgärder.....	35
Referenser.....	38
Övriga handlingar med relevans för ärendet.....	38

Sammanfattning av utförda åtgärder

Ekerö kyrka har under åren 2009 och 2010 genomgått invändig restaurering. Arbetet har omfattat en total rengöring och lagning av putsade ytskikt på väggar och i valv. Södra korsarmen omgestaltades till andaktsrum. Ändringen innebar en sänkning av golvet och ombyggnad av anslutande bänkar i långhuset. Ingeborgsstenen som tidigare stod i tornets bottenvåning fick en ny placering i den nygestaltade södra korsarmen. Golven förnyades i sakristian, norra korsarmen och bakom altarringen. Altarringen byggdes om och delades i två sektioner. Nya förvaringsutrymmen anordnades i sakristian och tornets bottenvåning. Bänkkvarteren, orgelfasaden och läktarfasaden bättringsmålades. Vägghälsor, altare, altarring och skulpturfundament målades om. El och belysning förnyades generellt.

Administrativa uppgifter

Objekt:	Ekerö kyrka
Socken:	Ekerö
Kommun:	Ekerö
Landskap:	Uppland
Arbetshandlingar:	LANGLETarkitektkontor, 20071130, rev 20090113
Länsstyrelsens beslut:	20080107,dnr 433-07-114604 20090126, dnr 433-09-3857
Byggherre/beställare:	Svenska kyrkan Ekerö, Adelsö, Munsö och Lovö
Bygglédare:	Ingemar Sundberg
Konsulter:	Erik Langlet, arkitekt Klas Möller, el och belysning
Konservator	Thomas Wängelin
Entreprenörer:	Stockholm Fasad Ekerö Bygg & Entreprenad AB Ekerö El AB Lindéns Sadelmakeri - knäfall Nisseby Snickerier - skåpinredning Bengt Wallin Målerifirma Friska Hus AB – altarringens golv Nyströms Plåt och Smide AB
Antikvarisk kontrollant:	Stockholms läns museum genom Cecilia Pantzar
Byggnadstid:	Januari 2009-våren 2010
Antikvarisk slutbesiktning:	20100408

Byggnadshistorik med relevans för ärendet

Ekerö kyrka är en i grunden tidigmedeltida kyrka, troligtvis uppförd i slutet på 1100-talet. Ursprungligen hade kyrkan en för tiden typisk planform med långhus, kor och eventuellt en absid. Omkring 1300 utvidgades kyrkan österut till en gotisk salkyrka med brett rakavslutat kor. Vid ungefär samma tid tillbyggdes sakristian i norr. Under 1400-talet tillkom tornet i väster och vapenhuset i söder. Invändigt genomfördes under samma period valvslagning och kalkmåleri. I mitten på 1600-talet drabbades kyrkan av en brand. Vid den efterföljande upprustningen på 1680-talet uppfördes korsarmar i nord och syd. Den norra kom att användas som gravkor av Joel Gripenstierna, medan den södra redan från början var ämnad som gravkor för greve Erik Lindschöld och hans ätt. Under samma renovering förnyades interiörens inredning och tornet fick ett nytt krön. Tornsiluetten ändrades återigen i början på 1790-talet och fick då sin nuvarande form. Interiören har genomgått omfattande restaureringar vid ett flertal tillfällen på 1880-talet, på 1930-talet och senast i början på 1950-talet.

Koret före renovering med sluten östvägg. Lp20110223

Korets östra fönster

Korets östliga fönster har kommit och gått. 1689 omtalas att fönstret bakom altaret sattes igen från insidan. 1881 finns noterat att det åter öppnas och förstoras. Någon gång under 1900-talet murades fönstret igen, antingen 1932 eller 1952.

Södra korsarmen – Ingeborgskoret

Korsarmen i söder kallas vanligen för Ingeborgskoret. Funktionen som gravkor är dock inte helt glömd och parallellt figurerar även benämningen det Lindschöldska gravkoret. Gravkoret är åtminstone ombyggt vid två tillfällen, 1881 och 1952. Vid bägge tillfallen ändrades golvnivån för att skapa bättre förutsättningar för sittplatser.

Invändig restaureringshistorik i korthet:

1100-tal	Dopfontens mellandel, restaurerad och kompletterad med överdel och fot 1955
1400-talet	Valvslagning i kyrkorum och kalkmåleri
1567	Begravningsvapen, samt flera från 16-1700-talen
1647	Brand
1640	Storklocka
1650-1700	Altartavla föreställande Jesus i Getsemane målades, blev hårt restaurerad på 1700-talet
1676	Ljuskrona 10 armar, (greve Erik Lindschöld)
1680-tal	Omfattande restaurering, uppförande av korsarmar, anordnande av västentré, kalkmåleri kalkas över
1682	Ljuskrona 16 armar, Lillklockan
1687	Kalkstensgolv i kyrkorum
1689	Korets östfönster muras igen från insidan
1680-talet	Försilvrade träskulpturer, 1600-tal ev tillverkade i Burchardt Prechts verkstad efter ritningar av Tessin dy, köptes till kyrkan på initiativ av greve Lindschöld
1694	Korsarmar valvslås
1690	Kordörr i söder
1698	Silverklocka
1700-tal	Votivskepp
1817	Kristallkrona från 1700-talet, skänkt till kyrkan
1842	Orgelläktarens fasad omgestaltas till nuvarande utseende, sakristians plåtskodda trädörr tillkom vid ungefär samma tid
1881	Korets östfönster öppnas och förstoras, kalkstensgolv lägges i torn och kor, nytt altarbord, altarring och predikstol
1925	Elektrisk värme
1932	Omfattande restaurering under ledning av Ragnar Östberg, kalkmåleri tas fram, altaranordningen restaureras, orgelläktaren får sitt nuvarande utseende, <i>korets östfönster sattes igen?</i>
1946	Ljuskrona 12 armar
1943	Krucifix från Undersvik, Hälsingland, efter romansk förebild, skänkt till kyrkan
1951-52	Omfattande restaurering under ledning av Ärland Noreen, nya golv i korsarmar, predikstolen flyttas mot koret och sänks, nya slutna bänkar ersätter öppna från 1881, väggpanel tillkommer, östfönster muras igen, pardörrar av ek målas grå, korgolv höjs, kordörren omplaceras, orgel flyttas till norra korsarmen, omkalkning, altarbord från 1881 byts mot trä
1954	Konservering av altarskåp och processionskrucifix
1965	Materialsåp i vapenhus
1975	Inv renovering, rengöring och målning av väggar och valv. Ny orgel från Nils Hammarbergs orgelbyggeri i Göteborg
1976	Första bänkraden tas bort
1977	Konservering av inventarier
1991	Inv restaurering, konservering av vissa inventarier
1992	Södra gravkoret för enskild andakt, Ingeborgsstenen placeras där
1994	Konservering av begravningsvapen
2000	Översyn av textilförvaring

Utförda åtgärder

Väggar och valv

Kyrkorummet är vitkalkat, undantaget dekorativt kalkmåleri på sköld- och gördelbågar i långhus och kor. Samtliga putsade ytor rengjordes av konservator med hjälp av gomma pane. Sprickor och putsbortfall lagades och målades in. Putslagningar utfördes med kalkbruk och målning med kalkfärg. De putsade ytskikten i tornets bottenvåning och sakristia var blanka och troligtvis målade med någon slags emulsionsfärg. Färgskiktet tycks inte orsaka någon skada på putsen och rengjordes på samma sätt som övriga väggytor.

Långhusets mittvalv under rengöring. Rengjorda ytor framträder som ljusare fält. Lp20110206.

Puttsprickor lagades och tonades in. På bilden arbetar konservator Thomas Wängelin. Lp20110214.

Golv

Sakristian

Sakristians heltäckningsmatta avlägsnades. Det underliggande lackade/fernissade brädgolvet var i relativt gott skick. Håltagning för indragning av vattenledning gjordes i sydöstra hörnet. Nytt trägolv lades på befintligt golv med mellanlägg av tunn papp. Brädorna är jämbreda och något tunnare än i södra korsarmen.

Sakristian före renovering med heltäckningsmatta och annan möblering. Lp 20110227.

Sakristian efter renovering med nytt trägolv och ny skåpinredning som inrymmer en vask. Nischskåpet står i öppet läge och fungerar som glasad monter. Lp20110184.

Altarringens trägolv och underliggande regelverk togs bort. Lp20110217.

Golvytan bakom altarringen belades med kalksten i varierande fägskala från grå till röd. Ett nytt podium placerades framför altaret. Lp20110181.

Koret

Golvytan innanför altarringen var belagd med heltäckningsmatta på ett lackat brädgolv. Golvbrädorna var smala, delvis rötskadade och dåligt anpassade till det omgivande stengolvet. Befintligt golv avlägsnades för att ge plats åt ett kalkstensgolv. Brädgolvet vilade på träreglar i nord-sydlig riktning med isolerande kutterspån mellan. Reglarna låg på en grusig yta ca 50 cm nedanför korets golvnivå.

Det frilagda utrymmet fylldes med lecakulor innan gjutning utfördes med en 80 mm tjock armeringsmatta och C25-30 bruk från Slite. Den nya golvbeläggningen, av normalslipad, röd kalksten av formatet 300 x 300 mm och 12 mm tjock, sattes med förskjutna fogar i fix. Kalkstensplattorna är från Mysinge Stenhuggeri på Öland.

Södra gravkoret, Ingeborgskoret, före omgestaltning. Golvnivån är högre än i anslutande långhuset. Lp20110234.

Södra korsarmen - Ingeborgskoret

Södra korsarmen, Ingeborgskoret, har blivit omgestaltat i flera etapper. 1881 anordnades ett terrassformat brädgolv för att skapa bättre sikt fram mot predikstolen. På 1950-talet gjordes golvet enhetligt med ett något högre lackerat brädgolv. Rummet har med tiden fått allt mindre betydelse som plats för åhörare vid större förrättningar och används istället för småskaliga andakter. Med det nya bruket efterfrågades en större intimitet, vilket föranledde den nu utförda sänkningen av golvet. Under 1950-talets trägolv fanns det terrasserade brädgolvet från 1881 till stor del bevarat. För att nå ner till samma nivå som långhusgolvet krävdes ett borttagande av det gamla brädgolvet. Under golvet från 1881 framkom resterna av ett rivet kryssvalv. Kryssvalvet omgärdade ursprungligen gravkorets gravrum. För att uppnå den önskade golvnivån i hela rummet avlägsnades även stora delar av den golvfillning som blivit exponerad under brädgolvet. Utgrävningsarbetet utfördes av arkeologer. I utrymmet framkom ett tegelmurat tunnvalv. Tunnvalvet härrör sannolikt från 1881 och tillkom i samband med golvomläggningen som inkräktade på det ursprungliga kryssvalvet från 1600-talet. Gravrummet med kistor förseglades på så vis med ett nytt valv. Om detta ingrepp finns ingen dokumentation. För mer ingående information om den arkeologiska undersökningen se rubriken *"Iakttagelser i samband med renoveringen"*.

Södra gravkoret, Ingeborgskoret, i ny skepnad efter omgestaltningen. Lp20110188.

Brädgolvet från 1881 fanns till stor del bevarat under det jämnhöga befintliga trägolvet. Lp20110207.

Brädgolvet från 1881 varierade i bredd mellan 17 och 27 cm och hade en tjocklek på ca en tum. Golvet var ospontat och spikat med klippspik. Inledande tankar om att återanvända brädorna lades på hyllan, då det var svårt att få fram likartat kompletteringsvirke för de ytor som fattades. Det nya golvet reglades och isolerades med mineralull. Nya brädor av furu varierar i bredd mellan 140-180 mm och är av

tjockleken 30 mm. Golvet lades i nordsydlig riktning precis som tidigare och såpbehandlades för att åldra på ett likartat sätt som det vackra 1800-talsgolvet. Behandlingen av golven består endast av opigmenterad såpa.

Norra korsarmen - orgelkoret

I det nordliga orgelkoret täcktes befintligt laminatgolv med ett tunnare trägolv.

Orgelkoret före och efter renovering. Det nya trägolvet lades ovan befintligt golv. Lp20110232 och lp 20110177.

Snickerier och inredning

Samtliga fönster målades invändigt med linoljefärg i samma grävita kulör som tidigare. Korets södra ytterdörr och vägghpanelerna målades enhetligt i samma ljusgrå kulör. Dörrens mörka ramverk avlägsnades, då det var ett nytt tillägg utan tradition i interiören. Läktarens front och undersida med pelare målades enhetligt i ljusgrå kulör. Även pardörrarna mellan långhus och torn målades om.

Långhusets bänkar från 1950-talet hade en i stora drag intakt bemålning. Påtagliga skador och bortfall bättringsmålades medan mjukt slitage från händer lämnades kvar. Främre bänkraden på respektive sida avlägsnades för att skapa bättre utrymme åt skilda aktiviteter. Under läktaren i väster avlägsnades en av de nordliga bänkarna. I utrymmet anordnades en fast inredning för styrsystem av ljud och ljus. I anknytning till omgestaltningen av Södra korsarmen - Ingeborgskoret ändrades också bänkformeringen i anslutning till rummet. Bänkar flyttades så att ingången till rummet istället blev centrerad.

Koraltarets bänkskiva gjordes djupare genom en kompletterande bräda baktill. Altarskivan är utförd i kraftigt virke med skavd yta. Även stammen består av grova brädor, undantaget en sentida förhöjning nedtill. Tillägget nedtill är gjort med spillvirke och masonite och härrör sannolikt från 1950-talets renovering. Altaret var enhetligt vitmålrat. På fronten framkom ett äldre välbevarat dekorationsmåleri imiterande carraramarmor. Marmoreringen frilades och lämnades framme. Ramverket grönmålades i samma kulör som den anslutande vägghpanelen och altarringen.

Altaret med ny sockel och utökad bakdel. Även det övre listverket reparerades. Lp 20110220.

Den massiva altarringen gjordes flyttbar genom en uppdelning i två sektioner och montering av hjul. Altarringens två bågar kan på så vis rullas åt sidan när det finns behov av större yta i kordelen. I samband med delningen upptäcktes äldre rötskador i sockeldelen. Rötskadat trä avlägsnades, men ersattes inte till fullo på samma sätt, för att göra konstruktionen mindre tung och mer lättflyttad. Av samma skäl byttes även sockeldelens yttre listverk av brädor ut mot plyfa. Stora delar av listverket var utbytt sedan tidigare. Originalutförandet från 1881 var endast bevarat på den öppningsbara delen i norr. Altarringen målades om i sin helhet. Befintlig marmorering var inte av särskilt hög teknisk kvalitet och kulörerna något dova. Ny färgsättning gjordes i samstämmighet med ommålningen av östväggens bröstpanel och podier. Altarringen behöll samma gröna baskulör som tidigare med avvikande kolonndetaljer i guldgult. Korets vägghpanel och podier var från början enhetligt avfärgade i samma gröna kulör som altarringen. För att skapa liv i snickerierna marmorerades fyllningarna i en ljus gulaktig stenimitation. Ramverket nymålades i samma gröna kulör som altarringen.

Koret i ny tappning med återöppnat fönster i öster, nymålade snickerier och omklädd altarring. Lp20110187.

Sakristians inredning saknade ett helhetsgrepp. För att skapa en mer enhetlig miljö byttes den befintliga skåpinredningen utmed västväggen ut mot ny. I den nya inordnades det befintliga skrudskåpet. På skrudskåpets tidigare plats, i det sydöstra hörnet, inreddes en liten vask med underskåp. Utmed nordväggen placerades ett högskåp vars övre del är utformat som en monter med säkerhetsglas för möjlighet till exponering av värdeföremål. Befintlig murnisch ovanför vasken i söder var inredd som väggskåp med trälucka. Genom ett tillägg av en glaslucka skapades ytterligare en utställningsmonter för värdeföremål.

Vapenhuset i tornets bottenvåning omgestaltades med ny inredning för förvaring i både nord och syd. På norra sidan, under trappan, ersattes befintliga träskåp av ny skåpinredning med ett litet integrerat kapprum. I skåpdelen förvaras städutrustning. På sydväggen anordnades hyllor, skåp och skrivbord.

All skåpinredning behandlades med cellulosalack invändigt och målades med linoljefärg utvändigt.

Sakristian före renovering med heltäckningsmatta och skåpinredning utmed västväggen. Lp20110224 och lp20110226.

Sakristian efter renovering med nytt trägolv och ny skåpinredning utmed västväggen. Det gamla textilskåpet integrerades i den nya inredningen. Lp20110183.

Vapenhusets västra del före renovering. Lp20110235.

Vapenhusets västra del efter renovering med ny ramp och ny inredning. Lp2011189.

Vapenhusets östra del före renovering. Lp20110136.

Vapenhusets östra del efter renovering med ny ramp och tillhörande räcke samt ny inredning. Lp20110190.

Korfönster

Korets östra vägg har tidigare haft åtminstone två generationer fönsteröppningar. Det första skriftliga belägget anger en igenmurning av fönstret 1689, vilket innebär att fönstret åtminstone härrör från 1600-talets andra hälft. Därefter öppnas och förstoras fönstret 1881. Vid någon av 1900-talets restaureringar muras fönstret åter

igen, antingen på 1930-talet eller 1950-talet. Det finns därmed en tradition i kyrkan med ett östligt korfönster. 2009 var det åter dags för ett fönster i öster. Gjutjärnsbågen från 1881 fanns bevarad innanför igenmurningarna. Det gamla fönstret avtäcktes och ett yttre skyddsglas monterades i smygen. Inledningsvis fanns konkreta planer på att ersätta den befintliga fönsterbågen med ett helt nytt fönster i konstglas, utformat av en glaskonstnär. Dessa planer sköts på framtiden, då det framtagna fönstret visade sig vara i ett både gott och tilltalande skick.

El och belysning

Långhusets malmkronor utgör allmänbelysning i kyrkorummet. Den östligaste kronan kompletterades med en övre ljuskran av riktbara lampor. Kranen målades i en ljus kulör för att bli så diskret som möjligt. Korets kristallkrona lämnades orörd, trots tal om elektrifiering. Övrig belysning i koret bestod av två ljusrampor, med vita spotlights, monterade i nordvästra respektive sydvästra valvhörnet. Ljusramporna ersattes med nya, anpassade efter valvets böjda form och bestyckade med armaturer av mindre format. Bågdelen består av metallrör, i vilket ledningar löper till de enskilda lamporna. I taket under den västliga läktaren ersattes två kvadratiska plafonder med tre mindre cylindriska taklampor, Louis Poulsen Weblink 849.

Korsarmarna fick ny belysning i form av spotlights, Thorn Graffitis. I tornets bottenvåning kompletterades befintlig lykta med fyra kronljus för att öka allmänljuset i rummet. Nya spotlights belyser hyllinredningen i söder. I trappan och anslutande hall byttes befintliga globarmaturer med cylindriska taklampor. Trappstegen ner till den öppna läktardelen ljussattes med en riktad spotlight i hallen. I sakristian monterades grå hyllarmatur på den nya skåpsinredningen. Fabrikat Zero, modell Viva. Med hjälp av dimmerfunktion kan man reglera ljusstyrkan i rummet. Predikstolens belysning byttes ut.

Före och efter renovering. Till höger syns den nya ljusrampen i korets nordvästra valvsvickel. Lp20110230 och lp20110182.

Ny armatur som bland annat återfinns under läktaren. Lp20110191.

Värme

Befintliga vattenburna radiatorer i södra korsarmen, dvs Ingeborgskoret, samt tornets bottenvåning ersattes av stenimiterande element av fabrikat Milo H från LVI. Sammanlagt fyra i korsarmen och två i tornets bottenvåning.

Vatten och avlopp

Vattenledning drogs in till sakristian för att ansluta till den nya vasken. Schaktningen övervakades arkeologiskt och redovisas i separat PM.

Övrigt

Kortrappan kompletterades med en flyttbar ledstång av stål. Huvudentrén i tornets bottenvåning hade en provisorisk ramp av plyfa. En ny ramp anordnades och gjordes något längre för att uppfylla de krav som ställs på handikappanpassning. Rampen utfördes i brädor ackompanjerat av ett smäckert smidesräcke.

Ingeborgsstenen fick en ny placering i södra korsarmen. Upphängning anordnades på väggen i sydöstra hörnet. Stenen monterades med plattjärn som kramlades kring stenen och fästes i murverket med två bultar. Begravningsvapnen i samma korsarm sänktes omkring en halv meter för att anpassas till den nya lägre golvnivån.

Altarringens knäfall kläddes om med ny stoppning och nytt tyg. Det vävda tyget från Carl Malmsten AB är en blandning av ull, lin och polyester.

Mobil psalmbokshylla och fristående mixerbord för ljus och ljud nyttillverkades efter ritningar av arkitekt Langlet. Mixermöbeln placerades längst bak i det norra bänkkvarteret. Altaret fick ett nytt fristående podium av oljad ek. En nyttillverkad ambo ersatte den gamla. Även dessa nyttillskott ritades av arkitekt Langlet.

Körummet bakom läktaren iordningställdes. Sydväggens fönsteromfattning fallsäkrades med fönsterglas som monterades i golvbjälklaget.

Sakristians altarbord målades. Nischskapet är uppställt permanent, eftersom det nya glaset hindrar stängning. Tanken var dock att glaset inte skulle inverka på funktionen. En ändring i efterhand bedömdes vara alltför kostsam.

En översyn av brandskyddet utfördes. Nya installationer och utrymningsskyltar monterades i kor, långhus och tornets bottenvåning. Spanjolett för att underlätta utrymning monterades på västentréns ytterdörr.

Konservering

Begravningsvapnen och predikstolen rengjordes av konservator. Dopfunten från 1880-talet som förvarades på vinden lämnades in för åtgärd och är tänkt att åter komma i bruk i det nygestaltade södra gravkoret.

Avvikelser från arbetshandlingar

Tillkommande

- Överskåp på nordvägg i tornets bottenvåning
- Monterskåp i sakristia
- Nya elrör till sakristia och södra korsarmen

Avgående

- Elhissar till takkronor
- Konstglas i korfönster
- Golv på tornvinden

Iakttagelser i samband med renoveringen

Södra gravkoret med framgrävt tunnvalv. I fonden syns sydmurens igensatta öppning och till höger anfanget efter ett rivet kryssvalv. Till vänster syns ett muravsnitt som troligtvis tillkommit som fundament för det äldsta trägolvet. Lp20110200.

Arkeologisk undersökning

Det som idag kallas Ingeborgskoret var ursprungligen ett gravkor, byggt av och för greve Erik Lindschöld på 1680-talet. Greve Lindschöld var Karl XI:s främste rådgivare och lät uppföra Stavsund, ett av de mest betydande godsena på Ekerö under 1600-talet (Låt kyrkorna berätta 2008).

År 1815 förbjöds begravningar inne i kyrkan och åren 1817 och 1829 fylldes gravarna i både långhus och gravkor igen (Curman & Roosval, 1954). Sedan 1990-talet används gravkoret för enskild andakt.

Inför sänkningen av golvet i Ingeborgskoret utfördes en arkeologisk undersökning. Målet var att ta reda på om det fortfarande fanns gravar kvar i koret samt att undersöka funktionen hos den mur som var uppbyggd i det sydöstra hörnet, i vinkel mot väggen. Därtill gavs möjlighet att undersöka utbredningen av en delvis synlig omfattning i södra väggen.

Södra gravkorets golvyta som den såg ut under trägolvet före utgrävning, från nordväst. Foto: Åsa Berger. Lp20110194.

Under det borttagna trägolvet, i det tidigare kryputrymmet, låg en blandning av träspill, hyvelspån, tegel, natursten, murbruk, spik och skruv blandat med sand. I korets sydvästra hörn fanns utskjutande rester av kryssvalvsanfanget kvar under det på 1880-talet tillkomna trägolvet. Anfanget har fungerat som stöd för trägolvet. I den norra delen hade anfanget rivits till en lägre nivå. I den södra väggen fanns en tegelomfattad igenmurad öppning. Öppningen kan ha fungerat som nedgång till det tidigare kryssvälvda gravrummet.

Inledningsvis röjdes ytan från träspill och större sten. Därefter påbörjades en rensning av golvytan i korets sydvästra del. Nästan genast påträffades hjässan på ett tunnvalv i tegel. Valvet fyllde hela koret och var 5,3 m långt. Mitt på tunnvalvet var det påförda lagret ca 0,1 meter tjockt medan det i ytterkanten mot korets vägg uppgick till ca 0,8 m. Mot botten övergick fyllningen i brun sand. I sanden påträffades skelettdelar från människa. De flesta benen låg i den djupaste delen mellan tunnvalvet och den östra yttermuren, under resterna av kryssvalvet.

Tunnvalvet var helt tillslutet. Ingen öppning eller ingång kunde konstateras någonstans. Två små hål fanns dock i valvets hjässa. En tumstock fördes ned i dessa öppningar och valvets inre höjd uppmättes till 1,2 meter.

Gravkorets sydöstra hörn var inramat av sekundära tegelmurar som anslöt med stötfogar både i sidled och ner mot tunnvalvet. Muren och kyrkans hörn bildade en fyrkant som var uppfylld med rivningsmaterial från bland annat kryssvalvsanfanget. Tegelmurverket var utfört i enstens tjocklek och utan regelbundet förband. Murens norra del var förstärkt genom en glest travad kallmur av kantiga, oregelbundna stenar. Kallmuren var ca 0,5 meter bred i basen och smalnade av något uppåt. I väster sträckte den sig utanför tegelmuren och ökade till en bredd av närmare 1,0 meter. Överst i kallmuren låg en huggen kalksten som visade sig vara dekorerad med en dödska i relief. Reliefstenen härrör sannolikt från en gravhäll i det ursprungliga gravkoret. Ovan tegelmurens krön fanns ytterligare förstärkning av

tegel och natursten fastgjutet med betong. Närmast den östra kyrkmuren avslutades kallmuren med en bjälke som sannolikt vilar på det underliggande tunnvalvet.

Fyllningen innanför muren bestod av bitar av kalkbruk med putsad yta, tegel och natursten med rester av kalkbruk. Detta tolkades som rester av det rivna kryssvalvsanfanget. Dessutom fanns järnspikar, andra oidentifierbara järnföremål, träbitar samt sand och grus. I fyllningen fanns också skelettdelar från människa. Mot botten övergick fyllningen i mörkbrun sand. Ytan tömdes inte helt utan fyllningen avlägsnades bara så mycket att man kunde konstatera tunnvalvets konstruktion.

Sydöstra hörnet före nedplockning med en yttre löst travad kallmur och en inre tegelmur som var sekundär i förhållande till tunnvalvet. Lp 20110242.

Sydöstra hörnet efter nedplockning av yttre löst travad kallmur. Den inre tegelmuren ansluter med stötfogar både mot väst- och sydväggen. Lp 20110243.

Fragment från gravhäll med relief i form av dödsskalle. Foto Åsa Berger. Lp20110192

Fynden

I den uppmurade fyrkanten i sydöstra hörnet påträffades två mynt. Det ena, ¼ öre från 1635 (drottning Kristina) hade placerats på en av de kvarvarande stenarna i kryssvalvsanfanget. Möjligen har myntet påträffats i samband med rivningen av gravkoret och då lagts på plats på stenen. I fyllningen innanför den uppbyggda muren hittades också en 1-öring från 1879 (Oscar II). Denna har sannolikt hamnat där i samband med den stora renovering av kyrkan som gjordes 1880-1881.

Flera glasbitar påträffades också, några av dessa var slammade med vit färg. Dessutom hittades en mindre grönbrun glasbit med nupna kanter som bör ha varit infattad i blyspröjs.

En snabb bedömning gjordes av de skelettdelar som påträffades utanför det uppmurade hörnet. Sex olika individer kunde identifieras. Den underkäke som påträffades uppvisade stora skillnader i tandslitage. Den vänstra sidan var kraftigt nedsliten och förändringar syntes i käkleden. En del av en överkäke uppvisade en ovanlig genetisk variation bestående i högt välvd gom. De ben som påträffades i fyllningen innanför murhörnet bedömdes inte eftersom de grävdes fram vid ett senare tillfälle. Flera av dessa var dock mycket små och gracila och bör komma från ett eller flera barn. Benen har lämnats till församlingen för återbegravning.

Murverksundersökning

Dokumentationen omfattade en genomgång av framkommet murverk avseende material och teknik. Valvbågar och öppningar detaljritades i skala 1:20. Nedan följer en redogörelse av iakttagelserna illustrerade med fotografier. Fältmaterialet finns arkivlagt på länsmuseet.

Tunnvalvet löper i nordsydlig riktning. Lp20110201.

Tunnvalvet

Tunnvalvet löper i öst-västlig riktning med en längd av 5,3 m. De frilagda svicklarna visar att tunnvalvet är uppbyggt enligt samma princip på bägge sidor. Valvet vilar på med tunnvalvet samtidigt uppmurade anfang av tegel, lagda på flatan. Tunnvalvet ansluter stumt mot gravrummets väggytor i nord och syd. Därtill beskär valvet de respektive väggarnas öppningar. Gluggen i söder och den förmodade ingången i nord. Valvet är en halv sten tjockt och murat med tegel av samma format som i kryssvalvet. Spår efter kalk och puts tyder på att teglet är återanvänt och troligen hämtat från det rivna kryssvalvet. I tunnvalvets hjässa är mittskiftet murat med återkommande stående tegel om två till fyra åt gången. Undersökning med fiberoptik genom en av fogarna visade att tunnvalvets murverk är obehandlat invändigt.

Tunnvalvets anslutning till västvæggen, vy från nordöst. Lp20110204.

Det kryssvälvda gravkoret

Gravkorets källare uppmäter nästan samma dimensioner som rummet ovanför, undantaget 12 cm indrag i söder och 3 cm i öster. Det forna kryssvalvet har vilat på anfang i respektive hörn och fem cm djupa hyllor längs med de omarkerade sköldbågarna. Valvet är murat med hela stenar av formatet 29-30 x 13-14 x 8,5-9 cm. Kryssvalvet tangerade precis överdelen av den södra väggens tegelomfattning. Valvlinjen var något lägre öster om omfattningen.

Anslutande väggar, undantaget nordväggen, är intakta och fortfarande till stor del täckta med vitkalkad kalkputs. Fläckvis framträder murverk av tuktad gråsten med inslag av tegelbrockor. Putsen är slät med spår efter kvastning. Nordväggen är nedriven till en lägre nivå än de övriga. Valvanslutningen är borta och även den förmodade portens överdel.

Västväggen med det rivna kryssvalvets sydvästra anfang och den rivna sköldbågen som finns bevarad som en bågformig kontur med stående tegel. Väggytan nedan bågen har bevarade kvastade putsskikt från tiden som gravrum. Lp20110212.

Östväggen med bevarad kontur av kryssvalvets tegelmurade sköldbåge . På väggytan nedan finns bevarade putsskikt från tiden som kryssvälvt gravrum. Lp20110213.

Sydvästra hörnets bevarade kryssvalvsanfang. Tunnvalvet ansluter mot sydväggen med stötfog och mot västväggen med ett sekundärt uppmurat stöd. Lp20110210.

Tunnvalvet från söder. I rummets nordvästra och östra hörn syns två bevarade anfang från det rivna kryssvalvet. Mellan anfangen kan skönjas smygen av en i överdelen nedriven omfattning. Lp20110199.

Närbild av den kvarvarande nordliga smygen som troligtvis utgjort den kryssvälvda gravrummets invändiga ingång. Lp20110203.

Öppningar

Omfattningen i söder är segmentbågig till formen och 152 cm bred. Inifrån sett minskar smygen i bredd utåt och höjer sig gradvis i överdelen. Öppningen är igenmurad upptill med tegel fogat med ett hårt, homogent och vitt kalkbruk. Fogbruket liknar inte gravkorets övriga brukssorter. I övre delen av igenmurningen finns en ventil täckt med metallgaller. Nedtill ansluter igenmurningen stumt mot en lutande bröstning som löper ner bakom tunnvalvet. Den tegelmurade bröstningen är täckt av en tunn slät kalkputs, 2-3 mm tjock. Putsen har flera lager kalkfärg i skiftande kulörer, från äldre till yngre: vit, ljus rödaktig, ljus gråblå, vit, kraftigt rödbrun. Bröstningens murverk har samma typ av fogbruk som den anslutande öppningen. Öppningen uppmäter en höjd på en knapp halv meter. Sambandet mellan omfattning och bröstning samt det stora antalet avfärgningar på bröstningen antyder att det rör sig om en fönsterglugg snarare än en ingång. Öppningen har åtminstone inte varit tillräckligt stor för införsel av kistor i detta utförande. Igenmurningen av gluggen kan eventuellt vara tillkommen i samband med påbudet att upphöra med invändig gravläggning 1817. Golvomläggningen 1881 innebar en total försegling av gravkoret med ett helt slutet tunnvalv. Tunnvalvet är emellertid murat med ett poröst, beige bruk av helt annan kvalitet än gluggens igenmurnning. Huruvida öppningen fick sin slutliga igenmurnning före 1881, 1881 eller först på 1950-talet är svårt att helt klargöra. Med utgångspunkt från igenmurningens fogbruk är det mest troligt att tilltaget var en isolerad händelse, utan koppling till de båda golvomläggningarna på 1880- och 1950-talen. Igenmurningens bruk överensstämmer inte med det fogbruk som användes i tunnvalvet 1881. Och vid renoveringen på 1950-talet var cementbruket förhärskande. Det användes exempelvis i de avjämnade ytorna utmed gravkorets väggar.

Omfattningen i norr är nedriven upptill och uppmäter en bredd på 170 cm. Den slätputsade vitkalkade smygen avsmalnar norrut. Tegelomfattningen har samma typ av fogbruk som kryssvalvet och anslutande väggar, vilket antyder att de är samtida. Smygens bredd och utformning antyder att det rör sig om en portal.

Södra murens omfattning som tolkats vara samtida med det kryssvälvda gravkoret. Till höger syns putsad väggyta som följer det rivna valvets rundning. Lp20110211.

Hur användes rummet?

Från byggandet på 1600-talet och fram till golvomläggningen 1881 var rummet sannolikt intakt som gravkammare med ingång invändigt från norr. Påbudet att upphöra med invändig gravläggning i början på 1800-talet innebar att gravbruket förändrades. Invändiga gravrum togs ur bruk, men befintliga gravläggningar lämnades åtminstone kvar i det södra gravkoret. Eventuellt förseglades gravkorets båda öppningar genom igenmurningar. Så tycks fallet vara i söder, där gluggen har en igenmurning som tycks vara äldre än tunnvalvet från 1881. Den norra öppningen har däremot inga spår efter igensättning och kan ha varit i bruk ytterligare en period. Troligtvis nåddes gravkoret via en nedgång i golvet inte alltför långt från den förmodade ingångens läge. Öppningens avsmalnande smyg vittnar om att det rör sig om en portal snarare än en genomgång. En genomgång har i regel rak smyg för att skapa svängrum för den som passerar, särskilt om det ska fungera med kistor.

Sakristian

I sakristians sydöstra hörn gjordes en öppning i trägolvet för att utreda möjligheten att dra vattenledning till sakristians nya vask genom anslutande murverk. Direkt under trägolvet fanns lös fyllning av sand med inslag av träflis, småsten, bruksbitar mm. Materialets sammansättning och lösa karaktär antyder att det rör sig om ett påfört omrört material tillkommet i samband med att det nuvarande golvbjälklaget lades in. Vid undersökning av sandfyllningens djup påträffades två skärvor av bemalat medeltida fönsterglas. Bemalningen består av växtornamentik med röd bottenfärg och mörka, nästan svarta konturer.

Iakttagna ytskikt

Altarbord

Ramverket är målat med vit grundfärg som följs av en ljusgrå kulör. Därefter följer den nuvarande färgsättningen med en mellangrön kulör, lite flammigt påförd. På framsidans fyllning fanns ytterligare ett äldre färgskikt. Bakom den ljusgråa färgen dolde sig en ljus gråvit marmorering, imiterande carraramarmor.

Södra korsarmen - Ingeborgskoret

Ned till på östväggen, i anslutning till den tidigare nivån för 1950-talets trägolv, frilades äldre ytskikt. Under den nuvarande vita kalkfärgen följde ytterligare en rad lager med vit kalkfärg som överlagrade en ljus gråblå kulör.

Bröstpanelen i gången in mot Ingeborgskoret har varit målad i flera kulörer. Från äldre till yngre:

- gråblå, mellanmörk
- grön umbra, mellanmörk
- spackel
- kromoxidgrön
- beige NCS 2005-Y30R (befintlig före ommålning)

Bröstpanel i långhuset – nordvägg vid predikstol

- ljus gråblå
- bränd umbra NCS 5005-Y20R
- obränd umbra, mellanmörk NCS6010-Y10R
- grönblå
- gulvit
- beige, obränd umbra NCS 2005-Y30R (befintlig före ommålning)

Altarets framsida och altarringens balustrad med äldre ljusgrå marmorering. Lp20110221 och lp20110218.

Kyrkorummet åt väster efter renovering. Lp20110180.

Kulturhistorisk bedömning av utförda åtgärder

Renoveringen utfördes i enlighet med gällande arbetshandlingar och tillstånd. Tillkommande och reviderade åtgärder genomfördes under en fortlöpande dialog med länsstyrelsen. Omgestaltningen av södra korsarmen innebar omfattande ingrepp i äldre golvytor. Särskilt intressant var det terrasserade trägolvet från 1881. Tilltaget har dock varit av godo för kyrkorummet i stort som har fått ett stämningsfullt och väl integrerat andaktsrum. Korfönstret i öster är en återgång till ett tidigare utförande. Gjutjärnsbågen från 1881 är en tidstypisk och sällan bevarad fönstertyp. Fönstret tillför både ljus och rymd till koret. Interiören har med renoveringen fått en allmän översyn som bidrar till att förhöja helhetsintrycket. Brister när det gäller förvaring och placering av lösa inventarier har fått mer ändamålsenliga permanenta lösningar.

Renoveringen har i vissa fall inverkat på kyrkans kulturhistoriska värden, men i stort varit välgörande för kyrkorummet och dess gestaltning.

Utblick över norra kyrkorummet efter renovering. I förgrunden syns korrtrappans nya räcken. Från sydöst. Lp20110178.

Utblick över södra kyrkorummet efter renovering. Lp20110179.

Projektgruppen i kyrkan före renovering. Från öster. Lp20110250.

Kyrkorummets sydöstra del före renovering. Lp20110252

Kyrkorummets nordöstra del före renovering. Lp20110251

Referenser

Låt kyrkorna berätta

Curman, S., Roosval, J., Sveriges kyrkor, Färentuna härad, västra delen, Stockholm 1954.

Övriga handlingar med relevans för ärendet

Minnesanteckningar från samrådsmöte 20071127

Anteckningar vid möte angående lagnings- och målningsarbeten, 20081120

Protokoll för projekteringsmöte 3 20090122

Protokoll för projekteringsmöte 4 ??

Protokoll för projekteringsmöte 5 20090203

Protokoll för projekteringsmöte 6 20090217

Byggmöte 20090306

Protokoll för projekteringsmöte 8 20090317

Förfrågningsunderlag för belysning 20090312

Ritningsmaterial för inredning 20090318

Protokoll för projekteringsmöte 9 20090319

Protokoll för projekteringsmöte 10 20090402

Protokoll för projekteringsmöte 11 20090415

Konservatorsrapport 20090427

Protokoll för projekteringsmöte 12 20090429

Protokoll för projekteringsmöte 13 20090603

Protokoll för projekteringsmöte 14 20090914

PM Arkeologisk schaktövervakning på Ekerö kyrkogård